

УДК 721

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/61-2-13>**Лілія КРАВЧАК,***orcid.org/0009-0006-1254-6416**аспірантка кафедри дизайну та основ архітектури
Національного університету «Львівська політехніка»
(Львів, Україна) liliakravchak@gmail.com*

ДІАЛОГІЧНА ПОБУДОВА АРТ-ПРОСТОРІВ ЯК ФОРМА РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

Арт-простір став досить звичним явищем. Він відіграє важливу роль у формуванні культурного ландшафту та розвитку сучасного міста. Однією з головних причин появи альтернативних мистецьких просторів є зміна природи самого світу мистецтва. Традиційно у світі мистецтва домінувала невелика група галерей і музеїв, які мали владу контролювати ринок мистецтва та визначати, які художники та твори мистецтва вважаються важливими. Однак зростання альтернативних мистецьких просторів кинуло виклик цій ієрархії, пропонуючи можливості для нових і недостатньо представлених митців продемонструвати свої роботи та отримати доступ. Ці простори часто мають більш гнучкий та експериментальний підхід до кураторства та експонування мистецтва, що дозволяє більш різноманітні голоси та точки зору.

Іншим чинником, що сприяє поширенню альтернативних мистецьких просторів, є прагнення до більш захоплюючого та спільного мистецького досвіду. На відміну від традиційних галерей і музеїв, які можуть здаватися стерильними та формальними, альтернативні мистецькі простори часто віддають перевагу створенню інтерактивного та привабливого середовища, яке заохочує глядачів взаємодіяти з мистецтвом і один з одним. Це може бути у формі поп-ап виставок, вуличних арт-інсталяцій або онлайн-платформ, які запрошують глядачів внести свій власний творчий відгук на мистецтво. На прикладі творчих просторів Західної Європи та особистого досвіду автора можна простежити місткість та особливості цих локацій. Ви можете виділити типологію самоорганізованих комерційних та некомерційних мистецьких просторів за видами діяльності, виявити відмінності у комунікаціях та сучасних мистецьких просторах з неформальними організаціями радянського періоду. Різниця в арт-просторі подій сучасного мистецтва здається з меншою участю з боку організаторів та часто відсутністю переконливих словесних коментарів.

Ключові слова: мистецький простір, криза культури, ідеологія, діалог, творчість, саморозвиток, самоорганізація.

Liliya KRAVCHAK,*orcid.org/0009-0006-1254-6416**Ph.D. student at the Department of Design and the Basics of Architecture
National University "Lviv Polytechnic"
(Lviv, Ukraine) liliakravchak@gmail.com*

DIALOGIC CONSTRUCTION OF ART SPACES AS A FORM OF DEVELOPMENT OF MODERN CULTURE

Art space has become quite commonplace. It plays an important role in shaping the cultural landscape and development of the modern city. One of the main reasons for the emergence of alternative art spaces is the changing nature of the art world itself. Traditionally, the art world was dominated by a small group of galleries and museums that had the power to control the art market and determine which artists and works of art were considered important. However, the rise of alternative art spaces has challenged this hierarchy, offering opportunities for emerging and underrepresented artists to showcase their work and gain exposure. These spaces often have a more flexible and experimental approach to curating and exhibiting art, allowing for more diverse voices and perspectives.

Another factor contributing to the proliferation of alternative art spaces is the desire for a more engaging and collaborative art experience. Unlike traditional galleries and museums, which can seem sterile and formal, alternative art spaces often prioritize creating interactive and engaging environments that encourage viewers to interact with the art and each other. This can take the form of pop-up exhibitions, street art installations or online platforms that invite viewers to contribute their own creative feedback to the art. Using the example of the creative spaces of Western Europe and the personal experience of the author, it is possible to trace the capacity and peculiarities of these locations. You can distinguish the typology of self-organized commercial and non-commercial art spaces by types of activity, and identify differences in communications and modern art spaces with informal organizations of the Soviet period. The difference in the art space of contemporary art events seems to be less participation from the organizers and often a lack of convincing verbal commentary.

Key words: artistic space, cultural crisis, ideology, dialogue, creativity, self-development, self-organization.

Постановка проблеми. Напочатку XXI ст. очевидна необхідність попередження системних кризисів, пов'язаних з глобалізаційними процесами. І. Валлерстайн ще в 1995 році писав: «Старі антисистемні сили вичерпані, але й лібералізм теж. <...> Але жодна з нинішніх битв проти несправедливості капіталізму не ставить “фундаментальну ідеологічну проблему”». Людство знаходиться в стані пошуку нової ідеології або нових ідеологій адекватних складнощів і нелінійності культури. Шукає форми та види міжкультурної взаємодії, як по вертикалі, так і по горизонталі. З однієї сторони, активізуються процеси світової уніфікації культури, виражаються універсальні стратегії та соціальні форми, з іншого – очевидні проблеми, пов'язані з необхідністю взаємодії представників різних релігійних, культурних та соціальних традицій.

Відкритість сучасної культури пропонує новий спектр можливостей для самореалізації в цей час на основі технологій багатьох аспектів людської життєдіяльності, у тому числі і художній. Будь-яка публічна автопрезентація заснована на бажанні визнання, тобто, сучасна особистість бажає бути оціненою і ідентифікованою. Мода на соціальні мережі, викладання фотографій в Інтернет-додатках (YouTube, Facebook та ін.) Зв'язана більшість з цим бажанням отримує визнання, без якого «Я» епохи постінформаційного суспільства не викликає себе існуючим. Зігмунд Бауман представляє це, як поточну сучасність: «Хронотоп поточної сучасності, представляє собою таку картину світу, де люди використовують нестійкі просторово-тимчасові процеси обміну капіталів, постійні зміни ринкової кон'юнктури, постійні ризики безробіття, гнучкі трудові та інші відносини, швидкоплинність контактів і створення потреб».

Сьогодні індивідуальність повинна розглядатися у співвідношенні з чимось. Таким чином, зміщення вертикалі самоідентифікації у горизонтальних людських комунікаціях успішності або неуспішності власної історії стало залежним від «так» або «ні» іншого, індивідуальність тепер формується в взаємодії з іншими.

Аналіз досліджень. Мистецтво в другій половині XX ст. стало одним із способів реалізації та можливістю побачити участь у соціокультурній практиці. Через арт-подію можливо, привернути увагу аудиторії до світу до унікального одиничного досвіду, спроможності саморозробки та самоідентичності особистості. Сьогодні актуальне художнє мистецтво, його концепція часто виходить за рамки виключно художньої справи. Так тимчасово авангардизм мистецтва все силь-

ніше намагається забрати межу між мистецтвом і життям, зруйнувати стіну між звичністю та творчістю. Творчість стає важливою частиною життєвого світу, а життєвий світ – темою для мистецтва. Інтерактивність, спільне користування користувачем у створенні виробництва виробів мистецтва – виготовлення, активно розвиваються у мистецтві з другої половини XX ст. Мистецтво вивчає можливості творчості у вирішенні культурних проблем, в пошуку механізмів для саморозвитку особистості в ситуаціях «падіння метанарративів у життєвому світі» (Ж. Лшотар). У той час, як відзначають дослідники, до початку XX ст. відбувся відхід від фордівської індустріальної системи організації міського простору: «Місто Форда передбачає явне розділення одного від іншого трьох зон життєдіяльності: місце роботи, місце особистого життя і соціопублічне місце. Причому простір особистого життя знаходиться досить далеко від роботи та публічних просторів. Сьогодні стає видно, що креативний потенціал містян, комфортність і різноманітність форм самореалізації – захист не тільки культурного та економічного розвитку міста. Про економічний потенціал розвитку творчої діяльності громадян свідчить ряд проектів державної підтримки подібних площадок. На цій темі висловився і один із провідних вітчизняних економістів А. Кудрін: «Креативний капітал повинен рости і створювати нові можливості для економіки країни. Це може бути як традиційні галузі, наприклад галереї художників, кіно, реклама, так і програмування, промисловий дизайн, проіснування творчості в державному управлінні та управлінні реальним сектором економіки. Впевнена, що інновації та творчість будуть зростати швидкими темпами, що збільшують окремі сектори економіки».

Мета дослідження – виробництво нових підходів в арт-стратегічному плануванні відбувається стрімко, дифузно, так, що самі арт-менеджери не встигають побудувати типологію своїх прийомів, хоча б для вироблення єдиної професійної мови, а також для передачі досвіду наступним поколінням фахівців. Але загальна термінологія і, тим більше, загальні напрямки діяльності, характеристики базових прийомів принципово важливі. У зв'язку з цим ми бачимо мету даної роботи у визначенні конкретних методів художньої діяльності в сфері перетворення вигляду міст; спробуємо запропонувати свій варіант типології арт-просторів, як провідного інструменту культурних індустрій.

Виклад основного матеріалу. Арт-простір у початку XX в. стає зоною формування особистого культурного досвіду. Розширення кордонів

розуміння мистецтва, доступність різного виду творчої діяльності для більших мас населення стають одним із факторів розвитку творчих кластерів. Концепти «арт-простір», «креативний простір», «творчий кластер» часто вживаються як синоніми. З вітчизняної практики видно, що подібні площі зазвичай пропонують у собі різноманітні напрямки. Головне – це особиста, унікальна лише для цього простору атмосфера. До предісторій мистецьких просторів можна віднести самоорганізовані художні об'єднання, закладаючи традиції сквотерства та формування художніх та близькохудожніх форм дозвілля в громадських місцях. В Україні застосовується сквота трансформованого з непридатної площі в офіційно визнаному арт-просторі може вважатися Арт-центр «Мистецький Арсенал». Це сквот, поставлений на сьогоднішній день авторитетної інституції, в якій представлені різні форми та види творчого життя: від музею та галереї до магістерських, студій та клубів. Подібну історію має «Республіка Ужупис», творчий район у місті Вільнюс, який часто порівнюють з Монмартром у Парижі. Формування сквотів пов'язано з протестною та партизанською діяльністю, протистоянням офіційному інституту та закону. Арт-простір – це середовище, яке включено в законний соціокультурний ландшафт. Паралельно з фізично існуючими арт-просторами можна говорити про формування подібних повідомлень у віртуальному світі. Більшість арт-просторів має не тільки свої інтернет-сайти, але і сторінки в соціальних мережах.

Арт-простір – доступне міське середовище, в рамках якого, людина виступає не як слухняний відвідувач, а як творець. Мета креативних арт-просторів – самореалізація, саморозвиток особистості. Д. Н. Суховська приводить висказування Тобі Хаям, засновника Creative Space Management: «У креативному просторі повинні бути всі необхідні для комфортної роботи умови, такі як кафе та зручні студії, це понятно, але найважливіше – культура, дух співпраці, його теж можна запроєктувати. За думкою автора, підтримка та розвиток творчої діяльності можливо за умови проектування «духу співробітництва», який в повній мережі дозволяє створити сучасні багатоструктурні творчі міські простори, такі як: лофти, зони коворкінгу та арт-території, арт-квартали, дизайнерські ритейл-стріт, центри сучасного мистецтва.

До початку ХХІ ст. можна виділити кілька типів арт-просторів. Ряд із них налаштований на консолідацію творчих особистостей, зацікавлених тим або іншим видом мистецтва. Формат діяльності подібних площадок поєднує тради-

ційні форми інституації мистецтв з інтерактивними: виставки, семінари, майстер-класи. Інша його ціль створити створення зони для творчості та різноманітного дозвілля: від перегляду фільмів та чаювань, настільних ігор – до майстер-класів та лекцій. Відмінний варіант – це створення творчого середовища, в якому творчість відповідає комерційній діяльності. Елементи інтерактивності використовують та художньо-побутові інституції: організують квести, флеш-моби, тематичні вечери. Вашим стає користування подібними просторами для створення стартапів. Арт-простори сьогодні стають місцем не лише творчої самореалізації, але і площі для консолідації навколо конкретних проектів, самоорганізації громадян у волонтерських, комерційних або творчих цілях. Різномаття форм і напрямків діяльності подібних просторів добре видно на прикладі Німеччини. У нашому місті активно працює кілька подібних просторів. Креативний простір «Ткачі» – центр культури, освіти та відпочинку. Простір «Дзига» за ідеєю творців повинен об'єднати творчо мислячих професіоналів, декларує постійні пошуки найбільш складних і актуальних напрямків мистецтва. «Легко-легко» – творчий простір допомоги та підтримки сім'ї. «Галерея Мі & Ро» розвиває формат поєднувати галерею, кафе та місце дозвілля. Навколо театральної діяльності побудований «Театральний готель VINCI». «K7» – творчий простір, що працює у форматі лофту. Розміщуючись на території колишнього заводу, він розвиває безліч творчих та ряд комерційних споруд. Навіть цей неповний список наглядно демонструє широку діяльність, яка ведеться на сьогоднішній день подібними просторами: від різних видів творчості – до сімейного дозвілля, від формату бізнес-центра – до клубу чи готелю.

Зацікавленість аудиторії до подібного формату проведення дозвілля призводить до того, що ряд з таких просторів стає успішним, отримує підтримку бізнесу та державних структур (наприклад, «Лофт проект Сходи» або творчий простір «Ткачі»). Інші арт-простори продовжують андеграунд традиції, хоча паралельно мають і державну підтримку. Одна з цілей створення подібних арт-просторів – перетворення міського середовища, гуманізація міст. З іншого боку, можна говорити і про комерційну сторону подібних проектів. Як справедливо відмічає М. Л. Магидович, «мистецтво все більш набуває промислового характеру, настільки, що в англійській літературі термін «галузь» (промисловість, важка промисловість) став синонімом видових мистецтв. Він проживає в одній із сфер економіки, об'єкту

інвестицій та джерел громадських прибутків. Арт-простір розміщується носієм визначеної ідеології та цінностей. Використання подібної форми організації праці та дозвілля стало популярним у комерційних компаніях. Ідея «відкритого офісу» реалізується у багатьох комерційних організаціях, не лише пов'язаних з творчою діяльністю. Корпоративної відпочинок, побудований на діалогічній основі, що включає в себе творчі форми.

Сучасність прямує до загальної уніфікації та технологізації, але в цей час спектр варіантів вибору для самореалізації та саморозвитку конкретної особистості надзвичайно широкий. Це дві сторони постінформаційної культури, відбиття та розвитку мистецтва: мистецтво завдяки індустрії та технологіям стає більш доступним для представників різних соціальних класів. Паралельно йде процес його тотальної комерціалізації: «К недовірюю по отношению к традиционной культуре как идеологии применяется недоверие к культуре индустриальной как надувательству».

Арт-простори, як творчі кластери стають фактором перетворення міста, створюючи приємну атмосферу, як для жителів цих міст так і для туристів. А. Амін і Н. Тріфт в праці «Глобалізація, інституційний та регіональний розвиток в Європі» робить акцент, що урбаністична творчість – це здатність громадян розмовляти про себе в рамках саморозвиваючого міського простору. Подібна творчість виникає у відкритих (парках, фестивалях) та в закритих місцях. Це відображає художню творчість та особливості світового товариства жителів. Саме місто також є матеріалом для творчості. Територія арт-простору може ставати і ігровою площею, і моделлю світу.

Мистецтво в такому випадку, якщо можна ефективно вийти на інтеграційний фактор, створюючи поле для діалогу представників різних культурних груп, саморозвитку або самореалізації в різних, не тільки художніх конструкціях. Основні комунікації в цій формі діяльності становлять діалог. Арт-простір не передбачає чітких ієрархій або нав'язування стандартів. Діалог розуміє повагу до іншого. Про важливість дослідження діалогічної взаємодії та значення мистецтва в даному процесі говорили багато авторитетних дослідників. М. М. Бахтін писав, що «діалогічні відносини явище значно ширше, що стосунки між репліками композиційно вираженого діалогу, це – майже універсальне явлення, пронизування всієї людської суті та всі відносини та прояви людського життя, повідомляє все, що має зміст і значення <... > чужі знання не можна споглядати, проаналізувати, визначити як об'єкти, як речі, – з ними

можна лише діалогічно спілкуватися» (Віриліо, 2012). Діалог у рамках художнього середовища, простору існування вироблених мистецтв у культурі, багатоутворення видів та форм художньої діяльності, здатності створити особове поле діалогічних, полілогічних (Д. С. Лихачев) відносин.

З таким позиціонуванням арт-простір може відтворюватися як хронотоп, що існує в особі просторово-часового контініуму. Згідно М. Бахтіну, поняття «хронотоп» (дослівний переклад – «час-простір») означає «суттєвим взаємозв'язком тимчасових та просторових відносин, представлених у різних літературних формах» (Ставридес, 2014: 127–134). У рамках того, що він діє на об'єктивні просторово-тимчасові схеми. Адже знаходячись на виставці або в музеї, ми фактично погружаємось в особистий простір, особливу духовну атмосферу, не пов'язану з пейзажем за вікном або актуальними політичними подіями. Постінформаційна епоха ставиться до подібної текучості, як до практики повсякденної і висвітлюються не за ієрархічним, а за ризоматичним принципами. У цей час ієрархічність, власна комунікаційна нелінійність та інтернет-повідомлень. В праці «Інформаційна епоха: економіка, суспільство, культура» Мануель Кастельс пише про трансформацію просторів та часу в нашу епоху. Під впливом інформаційно-технологічної парадигми виникає новий тип комунікацій, побудований на потоках. «Під потоками, – пише Кастельс, – я розумію целенаправленні, повторювані, запрограмовані послідовності обмежень та взаємодія між фізично розвиненими позиціями, які займаються соціальними факторами в економічних, політичних та символічних структурах суспільства» (Сожа, 2011: 256–270). У рамках арт-простору можливо сформувати подібний інформаційний потік, йдучи паралельно повсякденним культурним практикам. Можливість квазіпереміщення себе в інших контініумах провокує трансформації сприйняття простору-часу виключно, як перемінної. Подібний ефект пов'язаний з віртуалізацією сучасної культури, розвитком Інтернету. Мобільність реальності та віртуальності будуються часто на зміні контекстів, змінена візуальна конфігурація ландшафта. «Я», попадаючи в грамотно вибудований арт-простір, відтворюючи навколишнє коло в багатьох місцях, що знаходяться із замисла творців і в залежності від власного культурного багажу та налаштованих учасників. Комунікаційні зв'язки в такому випадку можуть бути ідентифіковані по декількох каналах одночасно. Особистість погружається в інший культурний простір, в той же час

простір трансформується під впливом конкретної людини. Ступінь завантаження буде залежати від таланту авторів-організаторів і від самої людини.

У разі спільної роботи «Я», збереження слідів власного часу-простору, випробує нові пошуки: тактильні, візуальні, просторові, в кінцевому висновку отримує новий духовний культурний досвід. Телесні пошуки тут будуються за феноменологічним принципом: «У цій функції – бути точною орієнтацією для просторово-перспективного впорядкування – відбувається звіт про конститутивну продуктивність тіла щодо просторового розвитку та просторового мислення» (Мерло-Понті, 2010: 65–98). Простір займає простір лише за рахунок «Я». «Я» одночасно своєю присутністю змінює навколишній простір. «Я» спостерігаюче трансформує своїм наявним простором спостереження. Можливо говорити про насильницьку трансформацію, яка іде і від «Я», і про відношення до «Я». Райнер Віль у роботі «Діалог і філософська рефлексія» розглядає таку форму діалога-події. По Р. Вілью, простір діалогу – це місце, очищене від «привидів» об'єктивності, головним має стати суб'єктивне відновлення. Таким чином, із структури діалогу виконується вся раціональна аргументація, акцент робиться на «почуттєвій розмові». Висновки про поведінку конкретних позицій та аналіз діалогу повинні бути зроблені вже після подій (Ліппард, 2016: 78–140).

Висновки. З такої позиції арт-простір може розглядатися, як середовище та формуючи досвід і наявність конкретних особистостей. Головним для успіху стає ціленаправленість і стремління.

Навідміну від виставкової чи музейно-експозиційної форм в ситуаціях арт-просторів створюється самими учасниками, недивлячись на наявність основи сформованої організаторами. Друга відмінність – мінімум вербальних коментарів, без яких більшість виставок актуального мистецтва не може бути об'єднано з глядачем. У цей час елементи інтерактивності, творчості використовуються сьогодні в рамках акцій, виставок, перфомансів досить часто.

У сучасній ситуації самоорганізація стає основою для саморозвитку та самореалізації людини. Арт-простір – це особистий простір, що існує відповідно до власного просторово-тимчасового константа. Попадаючи на подібну площадку, учасники виходять за рамки звичайності. У поле такої події можливо спроекувати багато особистостей та культурно важливих ситуацій. Це місце, де, за умови вибування діалогічного простору, може бути не просто спілкуватися, але активно взаємодіяти представники різних культурних країн та професіоналів. Не варто забувати про комерційний потенціал творчих локацій. Дякуючи співпраці культурної та комерційної функцій, арт-простір надає потенціал для перетворення сучасного міського середовища. У цей час мистецький простір може виступати і як форма м'якого владного подання, тому подібне середовище формує та не визначає певну ідеологію та ціни. Вибудовування можливостей для самоорганізації людей – це перспективна форма вирішення культурних проблем на рівні суспільства, можливість самореалізації конкретних особистостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бахтін, М. Діалогічна уява: чотири есе М. М. Бахтіна. (М. Голквіст, Ред.; В. Борисенко, Пер.). Київ: Дух і літера. 1981. С. 85–140.
2. Буррьяд, Н. Естетика взаємовідносин. (А. Смолін, Пер.). Київ: Критика. 1998. С. 75.
3. Бродський, Й. Менше ніж один: вибрані есе. (В. Кривенко, Пер.). Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА. 2003. С. 178.
4. Дін, Д. Сучасне мистецтво і політика естетики. Київ: Критика. 2010. С. 67.
5. Фрід, М. Мистецтво та речовість. (О. Іванова, Пер.). Київ: АртХроніка. 2011. С. 35–70.
6. Лефевр, Г. Виробництво простору. (І. І. Морозова, Пер.). Київ: Альтернативи. 2010. С. 67–90.
7. Ліппард, Л. Приваблення місцевості: почуття місця в багатоцентровому суспільстві. Київ: Дух і літера. 2016. С. 78–140.
8. Мерло-Понті, М. Феноменологія сприйняття. Київ: Дух і літера. 2010. С. 65–98.
9. Сожа, Е. Третій простір: подорожі до Лос-Анджелеса та інших реальних і уявних місць. Київ: Альтернативи. 2011. С. 256–270.
10. Ставридес, С. До міста порогів. У М. Кузулас (Ред.), Архітектурні підходи до міста: діалоги та перетини. Київ: Дух і літера. 2014. С. 127–134.
11. Вірлію, П. Відкрите небо. Київ: АртХроніка. 2012.

REFERENCES

1. Bakhtin, M. (1981) Dialohichna uyava: chotyry ese. [The dialogic imagination: Four essays by M.M. Bakhtin]. (M. Holquist, Ed.; C. Emerson & M. Holquist, Trans.). Kyiv: Dukh i litera. pp. 85–140. [in Ukrainian]
2. Bourriaud, N. (1998) Estetyka vzayemovidnosyn. [Relational aesthetics]. (A. Smolin, Per.). Kyiv: Krytyka. p. 75. [in Ukrainian]

3. Brodsky, J. (2003) *Menshe nizh ody: vybrani ese*. [Less than one: Selected essays]. Kyiv : A-BA-BA-HA-LA-MA-HA. p. 178. [in Ukrainian]
4. Dean, J. (2010) *Suchasne mystetstvo i polityka estetyky*. [Contemporary art and the politics of aesthetics]. Kyiv : Krytyka. p. 67.
5. Fried, M. (2011) *Mystetstvo ta rechovist'*. [Art and objecthood]. (O. Ivanova, Per.). Kyiv : ArtKhronika. pp. 35–70 [in Ukrainian]
6. Lefebvre, H. (2010) *Vyrobnytstvo prostoru*. [The production of space]. (I. I. Morozova, Per.). Kyiv: Al'ternatyvy. pp. 67–90. [in Ukrainian]
7. Lippard, L. (2016) *Pryvablennya mistsevosti: pochuttya mistsya v bahatotsentrovomu suspil'stvi*. [The lure of the local: Senses of place in a multicentered society]. Kyiv : Dukh i litera. pp. 78–140. [in Ukrainian]
8. Merleau-Ponty, M. (2010) *Fenomenolohiya spryynyattya* [Phenomenology of perception]. Kyiv : Dukh i litera. pp. 65-98 [in Ukrainian]
9. Soja, E. (2011) *Tretiy prostir: podorozhi do Los-Andzhelesa ta inshykh real'nykh i uyavnykh mists'*. [Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places]. Kyiv: Al'ternatyvy. pp. 256–270 [in Ukrainian]
10. Stavrides, S. (2014) *Do mista porohiv* [Towards the city of thresholds]. U M. Kuzulas (Red.), *Arkhitekturni pidkhody do mista: dialohy ta peretyny*. Kyiv : Dukh i litera. pp. 127–134. [in Ukrainian]
11. Virilio, P. (2012) *Vidkryte nebo*. [Open sky]. Kyiv : ArtKhronika. [in Ukrainian]